

Lázár Balázs

A katonafogás módszerei a 18–19. században

Bevezetés. Az európai háborúkat évszázadokig előkelő harcosok, vagyis lovagok és jó pénzen felfogadott zsoldosok vívták. A wallensteini időkben vagy még korábban a zsoldos egy szabad ember, akit rendszerint egy hadjáratra fogadnak fel. Felszerelése és fegyverzete saját tulajdona, és feleségét és akár gyermekeit is magával hozhatja a táborba. Ha nincs zsold, könnyen odébbállt akár az ellenséges hadsereghez is. Valamikor a kora újkor idején, a harmincéves háború (1618–1648) után jelennek meg az igazi állandó hadseregek Európában, tisztikarral, egyenruházattal, központi ellátással és egyebekkel. Egyszerű tagjai, a közemberek immáron nem zsoldosok, hanem katonák. A zsoldossal ellentétben a katona már az állam szolgája, gyakran élete végéig. Napirendjét szigorú előírások szabályozzák, magánélet pedig nem létezik. Esetleges kihágásait bottal torolhatta meg az altiszt, és a katonai bíróságok könnyű kézzel osztogatták a vesszőfutást, nyereghordást, kikötést vagy egyéb fantáziadús büntetéseket. A katonák nősülését általában tiltották – bár nem volt példa nélküli –, mivel az állam már nem akart több éhes száját etetni a táborban, a zsoldból pedig lehetetlen volt családot fenntartani. A katona többet nem nagyon érintkezhetett a családjával, megszűnt a társadalom tagja lenni, bekerült egy zárt közösségbe: az ezredébe, mely innen kezdve a családja és a hazája lett. A katona elbocsátást, obsitot

ritkán kapott, csak akkor, ha megrokkanása miatt már alkalmatlanná vált a további szolgálatra. Ekkor haza már aligha térhetett, hiszen a faluközösség gyakorlatilag halottnak tekintette, amint katonának állt. Az obsitos vagy bevonult egy invalidusházba, vagy nagyvonalúan engedélyt kapott, hogy koldulásból tartsa el magát.

A katonaelet tehát nagyon nehéz sors volt még a korszak mércéjével mérve is. Így egyre kevesebben vállalták önként, főleg úgy, hogy a 16–17. század zúrzavarai után Európában lassan rendeződtek a gazdasági és társadalmi viszonyok. A nyomor és létbizonytalanság persze nem szűnt meg, így önkéntes mindig akadt a hadsereg számára. A döntés azonban, hogy valaki katonának áll, így is nagyon súlyos volt, a fent ismertetett okokból. A katonaeletet tehát mai kifejezéssel élve „marketingezni” kellett. Például az egyenruhának így pompázatosnak és a női szíveket megdobogtatón elegánsnak kellett lennie. A parasztleánynek azonban először kezet kellett adnia a toborzótisztnek, mielőtt magára ölti a „császár kabátját”. Ezt a döntésért minden eszközzel elő kellett segíteni. Erről szólnak a verbunk avagy toborzás jól bejáratott technikái.

A hadkiegészítés szervezeti háttere a Habsburg Birodalomban a 18–19. században. A 18–19. századi hadsereg alapegységei az ezredek, regimentek voltak, amelyek a toborzást saját erejükből saját maguk szá-

mára folytatták. A katonai igazgatás rendszerint bizonyos területeket jelölt ki az egyes ezredek számára a toborzás folytatására. A hétéves háború (1756–1763) idején a Károly főherceg gyalogezred számára például Esztergom, Nógrád, Zólyom, Hont, Bars és Liptó vármegyéket jelölték ki, míg a többi nyolc magyar ezred hasonló nagyságú, öt-hat vármegyére kiterjedő körzeteket kapott. Az is előfordult azonban, főleg a huszárezredek esetében, hogy az alakulat egész Magyarországon toborozhatott. A toborzást igyekeztek tapasztalt tisztekre bízni, akik csak hivatalos dokumentumok, toborzó pátensek birtokában kezdhették meg azt.

Az ezredtoborzás folyamata meglehetősen ember- és pénzigényes vállalkozás volt. 1742 nyarán Bécs környékén kilenc ezred folytatott toborzást, ami állományukból közel 300 főt (tiszteteket, altiszteteket és legénységet, zenészeket és felcsereket) kötött le tartósan. Erre a problémára jelentett némi megoldást az ún. *Particular Werbung*, amikor az Udvari Haditanács közvetlenül bízott meg tiszteteket a toborzással, vagy az udvari testőrségek tagjai, esetleg a helyőrségi csapatok vagy szabadcsapatok és a nemzeti milíciák tehermentesítették a sorezredek.

A belföldi toborzáson kívül fontos szerepe volt a birodalmi toborzás intézményének. Német területeken a Habsburg-uralkodónak jogában állt a birodalmi városokban (*reichsunmittelbaren*) toborzást folytatni, de a többi tartományban a tartományúr előzetes beleegyezésére volt szükség. A császárral ellenséges viszonyban álló fejedelmek ezt természetesen nem tették lehetővé. Máshol viszont a császári hadseregben tábornokként szolgáló számos kisebb német herceg abban az esetben, ha ezredtulajdono-

si címet kapott, regimentjét főleg saját alattvalói köréből egészítette ki.

Az ún. „nemzeti gyalogezredek”, vagyis az itáliai, vallon és magyar regimentek kizárólag saját nemzetiségű újoncot fogadhattak soraikba, de a zsidók és cigányok felvételét minden esetben expressis verbis tiltották. A későbbi híres tábornagy, Ludwig Andreas von Khevenhüller 1722. évi memorandumában óva intett francia nemzetiségűek verbuválásától is, mivel „az ilyenekkel ritkán lehet jól kijönni, nem tudnak a mi bajtársiaságunkba beleszokni, általában nagyotmondó szökevények, akik egyik [hadseregtől] a másikig vándorolnak és végül még a jó embereket is félrevezetik és megrontják”. A német gyalogezredekben ugyanakkor a magyarokat és horvátokat szintén „inkompatibilisnek” tartották a közösség szempontjából.

A lovasezredek hadkiegészítése némileg másképp működött. Nekik általában egyenesen tilos volt nyilvános toborzást folytatni, mert a lovas szolgálat vonzereje elszívta a potenciális emberanyagot a gyalogság számára. Előbbiek „titkos” toborzással is kellő regrutához jutottak. Khevenhüller előbb említett memorandumában panaszkodott azokra a gyalogság számára toborzó tisztokra, akik lovassági pallost kötve azt a látszatot keltik, hogy a vértések vagy dragonyosok számára verbuválnak. Az 1741 után létrehozott új magyar gyalogezredek sujtásos magyar nemzeti viselete szintén hozzájárult ahhoz, hogy az egyszeri ember összekeverje őket a huszárokkal...

A hadkiegészítés működésének természetesen komoly anyagi vonzatai voltak, elsősorban az újoncnak fizetendő kézipénz avagy foglaló miatt. Az ezredek a hadigazdálkodási

ügyeket intéző hivatal, a Főhadbiztosság felé minden év végén jelezték a hiányt és a pénzmennyiséget, mely szükséges az újoncozás és pótlóvázás lefolytatására. A Főhadbiztosság egyeztetett a felettes katonai és pénzügyi szervekkel, majd összesítette az igényeket. Ezután a császár nevében a legfelsőbb kormányzati szervek vezetőit tömörítő testület, a Deputáció közölte a tartományokkal a hadsereg részére követelt adó összegét. A tartományok ezt közvetlenül a hadipénztárakba fizette be, mely felosztotta az összeget az ezredek között. A költségek csökkentése érdekében III. Károly császár rendelkezésére 1722-ben megreformálták az ezredtoborzást. Az állomány egy részét 9-10 hónapra szabadságot kaptak, és az így felszabaduló zsoldot az ún. újoncozó alapba irányították. Az ezredek többet nem kaptak központi pénzt a toborzásra, hanem ebből az alapból finanszírozták az újoncozást. Az örökös tartományokban 1771-től bevezetett összeíró rendszer azonban már a kötelező katonai szolgálat, a sorkötelezettség irányában tett lépés volt. A császári-királyi hadsereg számára ettől kezdve főleg a német birodalomban folyt toborzás. Az összeíró rendszer által sorkötelesnek mondott férfiak – általában a legszegényebbek, a társadalom peremén élők – hús évig tartoztak szolgálni, de 1801-ben a szolgálati időt fegyvermenekként szabályozták. A gyalogságnál 12, a lovasságnál és a tüzérségnél 14 évben. Mind az összeíró rendszer, mind a viszonylag alacsony szolgálati idő (kapituláció) azonban megbukott Magyarországon, és csak a Lajtán túl és a cseh területeken lépett életbe.

A toborzás Magyarországon. Az 1715. évi országgyűlés szentesítette az állandó hadsereg fenntartásá-

nak szükségességét Magyarországon. E hadsereg tagjai elvben kizárólag önkéntesek voltak. A magyar rendi közvélemény még 1807-ben is azon a véleményen volt, hogy bármilyen nem önkéntes katonai szolgálat, vagyis a sorozás és erőszakos katonaaállítás „ellenkezik az ország alkotmányával, a nemzetnek természeti tulajdonságával, a belső bátorsággal [közbiztonsággal], sőt a hazának külső bátorsága fenntartásával is” – ahogy egy országgyűlési követ megfogalmazta. Ez az álláspont ekkortájt viszont már csak jogi fikció volt Magyarországon. 1741-től kezdve az országgyűlés által megszavazva, vagy pusztán uralkodói önkény alapján az ország törvényhatóságai kiróva, háborúk idején az ország növekvő számú újoncot állított a császári-királyi hadsereg magyar ezredeinek kiegészítésére. Bár formailag ezek a regruták önkéntesek voltak, gyakorlatilag általában bizony „kötéllal” fogott legények, vagy éppen a vármegyei tömlőcből a hadseregnek átadott „bajkeverők”. 1807-től kezdve vált rendszeressé a sorshúzás intézménye a falvakban az anyakönyvek segítségével katonának összeírtak közül. Ez a rendszer vitt némi szisztematikusságot a korábbi önkény helyére. A papság, nemesség, a telkes jobbágyok és az értelmiség természetesen mentes volt a katonai szolgálat alól. A szökések és öncsonkítások száma igen magas volt, a legények gyakran már a „húzásra” kijelölt nap előtt az erdőbe menekültek. A dezertőrök – kiket rövidre nyírt hajukról gyorsan fel lehetett ismerni – súlyos közbiztonsági problémát okoztak. A szökevények folyamatosan gondoskodtak a betyárvilág utánpótlásáról is.

A katonaaállítások között zajlott az ezredtoborzás. A huszárok nyilvános

toborzását gyakran tiltották, hiszen ezekbe a nagy presztízsű alakulatokba általában különösebb etetés-itatás nélkül is beálltak a legények. Egy magyar nemesember számára az sem derogált, ha közlegényként kellett a huszároknál szolgálnia.

Hogyan is zajlott a toborzás? Az ezred egyik tisztje, aki a toborzásért volt felelős, általában egy-két altiszt és jó kiállítású, jól táncoló legény kíséretében leszurta az ezred vagy kompánia zászlaját a falu főterén vagy a templom előtt, vagy más, frekventált helyen. A toborzást általában hetivásárok és más sokadalmak idején tartották, vagy vasárnap. Ezeknek a nagy száma megkönnyítette a toborzók dolgát. A különítmény tagja volt még általában egy írnok és egy felcser is, aki ellenőrizte a regruták alkalmasságát. A törvényhatóságnak gondoskodni kellett ételről/italról, illetve dudás pásztorról vagy hegedűs cigányról, aki a talpalávalót húzta. A multság során a köréjük gyűlt bábémez népnek a toborzók a katonaelet gondtalanságát hirdették, és étellel és itallal kínálták a legényeket. A toborzók általában gondoskodtak lányokról is, akik táncoltak először a toborzókkal, majd a jól beborozott potenciális újoncokkal. A beleegyezésnek, katonának állásnak számos egyezményes jele volt. A legény kezét adott a toborzónak, vagy valamelyik táncos menyecske csákót rakott a fejére, esetleg áldomást ivott az uralkodó egészségére. Sokan voltak, akik e szemfényvesztéstől, vagy éppen az alkoholmámortól elkábulva csaptak a toborzótiszt kezébe. Ők reggelre gyakran megbánták döntésüket, de ekkor már nem volt visszaút. Kivéve ha a szülők jó pénzért visszaváltották könnyelmű gyermeküket. A toborzótiszt bizony gyakran meggazdagodott ezeken az üzelmeken. A besorozottat

megvizsgálta a felcser, és ha alkalmasnak találta, akkor ő már egy zárt ajtajú helyiségben töltötte az éjszakát. Másnap lenyírták a varkocsos haját, és szekéren, őrizet alatt útnak indították ezredének kijelölt depójába, a tartalék zászlóalj kiképzőközpontjába.

Voltak azonban olyanok, akik nagyon is racionális döntést hoztak, mikor katonának álltak. Elbocsátott béresek, akik megélhetés nélkül maradtak, házasság, esetleg a törvény elől menekülők. Nagy vonzerőt jelentett a foglalópénz is, melyet sok szegény legény rögtön a szüleinek adott, hogy nyomorukat enyhítse. Ennek összege a huszároknál 1781-ig nyolc magyar forint volt, melyet akkor megemeltek negyven forintra. Ez viszonylag jelentős összeg volt, hiszen egy forintból napokra meg lehetett szállni egy jó bécsi fogadóban, a napszám pedig csak néhány krajcár volt.

Nézzük a katonai szolgálat fizikai követelményeit! „Minden, lőfegyveres szolgálatra szánt újoncnak egészséges testi állapotúnak, erősnek és a hadjáratok fáradalmait tűrőnek kell lennie. Nem lehet alacsonyabb, mint öt láb három hüvelyk [kb. 165 cm], fiatalabb, mint 17 és idősebb, mint 40 éves” – ahogy egy 1787-es rendelet fogalmaz. Személyi nyilvántartás azonban nem létezett, így elég volt, ha az illető ránézésre elég idősnek tűnt. Kizáró ok volt a görbe testtartás, és a szemfogak hiánya, mivel a korabeli lőfegyverek megtöltésénél ki kellett harapni a papírból készült zacskót, mely a golyót és a felporzó lőport tartalmazta. Sokan ezért katonaelemlítés idején kihúzták fogaikat, ám ezeket később egyszerűen a szekereszethez osztották be...

A toborzás és sorozás fogalma azonban gyakran összekeveredett. A katonaelemlítés egyre kevésbé volt tán-

cos multság. A francia háborúk hatalmas emberigénye egyre nagyobb terhet jelentett, elsősorban a paraszti társadalomnak. „Mindenkinek, ha csak lehetséges volt, szökés, ellenszegülés, megvesztegetés, vagy más tiltott módok által keresett utat a katonaságtól magát kivonni. Egy újoncfogás sem történhetett meg anélkül, hogy gyakori verekedések, sőt félelem, vagy bosszúbóli több gyilkosságok, vagy agyonverések, gyűjtogatások s több efféle ne történtek volna” – írta Trócsányi Zsolt a korszak erdélyi újoncozásairól.

A véradó azonban már az ország zsidó közösségét sem kímélte; 1787-től kezdve őket is elvitték katonának. Bár a hadkiegészítés magyarországi rendszere sok szempontból esetleges és kissé barbár volt, nem sokban különbözött a korabeli Európa szintén visszatetsző módszereitől. A magyar rendiség ugyanakkor sikeresen verte vissza Bécs egyre erősebb

rohamait az ország „humán erőforrásainak” nagyobb kihasználására. Ha a rendszert csak egy kicsit is szervezettebbé és igazságosabbá tette volna a hazai politikum, akkor a hadkiegészítés minden bizonnyal olajozottabb módon és talán kisebb társadalmi károkkal is működhetett volna.

A mindenkire kötelező katonai szolgálat „modern” rendszerét végül az 1868. évi véderőtörvény vezette be, mely immáron minden katonakörű férfira kiterjedt, igaz, békeidőben még mindig kisorsolták az egészségügyileg alkalmasok közül, hogy végül ki menjen katonának. A folyamat azonban már teljes egészében a katonai adminisztráció keretei között zajlott le. Ezt a könyörtelen gépezetet a Nagy Háború idején, 1914 és 1918 között járaták a csúcsra, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia 8 millió állampolgárát öltöztette csukaszürke uniformisba.

Válogatott magyar nyelvű szakirodalom

- Balogh György, *Újoncállítás Heves megyében a francia háborúktól 1847-ig*, Tanulmányok Heves Megye Történetéből 7., Eger, 1983
- Berkó István, *A magyarság a régi hadseregben*, Budapest, 1926 [Melléklet a Katonai Közlönyhöz]
- Berkó István, *Súrlódások az újoncozásnál az 1792–97. évi francia háború alatt*, in: *Hadtörténelmi Közlemények*, 44. (1943)
- Csetri Elek, *Európa és Erdély. Tanulmányok és források*, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2006
- Csikány Tamás, *„Nem kerestek engemet kötéllel, zászló alá magam csaptam én fel.” Önkéntesség és kötelező szolgálat a 19. század első felében és az 1848–49-es magyar honvédseregben*, *Korall*, 33. (2008) 22–40.
- Marczali Henrik, *Magyarország II. József korában*, Budapest, Pfeiffer Ferdinánd, 1888, II–III.
- Poór János, *Adók, katonák, országgyűlések. 1796–1811/12*, Budapest, Universitas Kiadó, 2003
- Újhelyi Péter, *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig*, Budapest, MTA Kiadóhivatala, 1914
- Szűcs Sándor, *Szól a duda, verbuválnak*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1962
- Zachar József, *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792*, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2004